

مجله‌ی جغرافیا و توسعه‌ی ناحیه‌ای، شماره‌ی شانزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۰

پایدارسازی جمعیتی سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد

- با تاکید بر رویکرد متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی -

جعفر جوان (استاد جغرافیای روستایی دانشگاه فردوسی مشهد)

jjavan@um.ac.ir

حمید شایان (دانشیار جغرافیای روستایی دانشگاه فردوسی مشهد)

shayan34@ferdowsi.um.ac.ir

محسن نوغانی (استادیار جامعه شناسی دانشگاه فردوسی مشهد)

noghani@ferdowsi.um.ac.ir

مریم قاسمی (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه فردوسی مشهد، نویسنده‌ی مسؤل)

m_ghasemi@yahoo.com

چکیده

رویکرد متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی، یکی از رویکردهای مورد توجه در توسعه‌ی همه جانبه‌ی اجتماعات روستایی است، به گونه‌ای که وجود تنوع در اقتصاد روستا، لازمه‌ی دستیابی به توسعه‌ی پایدار روستایی عنوان می‌شود. تحقیق حاضر با هدف تبیین دلایل پایداری/ناپایداری جمعیتی سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد، با استفاده از رویکرد متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی به انجام رسیده است. روش به کار رفته، پس رویدادی (علی-مقایسه‌ای) است و بین دو گروه از روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی، فرضیه‌ی تحقیق مورد آزمون قرار می‌گیرد. ابزار اصلی تحقیق، پرسشنامه‌ی خانوار و آبادی بوده است. نتایج به دست آمده از سیصد و هشتاد خانوار و چهل و یک آبادی، نشان می‌دهد که وجود "تنوع در فعالیت‌های اقتصادی" سکونت-گاههای روستایی شهرستان مشهد بر "پایداری جمعیتی" اثر مثبتی دارد، که عمدتاً ناشی از وجود تنوع در فعالیت‌های اقتصادی بخش غیر کشاورزی است. در واقع تنوع در فعالیت‌های بخش کشاورزی، اثر چندانی در پایداری جمعیتی سکونت‌گاههای روستایی شهرستان مشهد ندارد که دلیل آن پدیده‌ی خشکسالی و درآمد اندک ناشی از آن می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: توسعه‌ی پایدار، پایداری جمعیت، متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی، سکونت‌گاههای روستایی، شهرستان مشهد.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۹/۳ تاریخ تصویب: ۱۳۸۹/۱۱/۴

درآمد:

به دنبال وقوع انقلاب صنعتی و جمعیت پذیری شهرها، در ایران نیز همانند سایر کشورهای جهان سوم، توسعه‌ی شهری از توسعه‌ی روستایی پیشی گرفت، به گونه‌ای که طی دهه‌های اخیر تضاد فزاینده میان چهره‌ی زندگی روستایی با زندگی در فضاهای شهری آشکارتر شده است. ادامه‌ی این روند که مهاجرت روز افزون روستائیان به شهرها را در پی داشته است، نه تنها موجب کاهش جمعیت روستاها شده، بلکه مشکلات فراوانی را نیز در مناطق شهری سبب شده است. این روند در محدوده‌ی مورد مطالعه - شهرستان مشهد و نواحی پیرامون کلان‌شهر مشهد- به طور آشکار قابل لمس است. بر اساس مطالعات اکتشافی، در حال حاضر شرایط موجود بیانگر عدم تعادل‌های فضایی در سطح شهرستان است، زیرا جمعیت نواحی کم توان (مناطق روستایی) به سود نواحی پر توان (کلان‌شهر مشهد) به صورت مهاجر تخلیه می‌شود. در این فرآیند نامطلوب، مقصد مهاجرت ابتدا روستاهای پیرامون مشهد و سپس حاشیه و شهر مشهد (که فاقد زیرساخت‌های اجتماعی، اقتصادی کافی است) می‌باشد، که نتیجه‌ی آن تخلیه‌ی روستاها، گسترش حجم جمعیت حاشیه نشین و فشار بیشتر بر ساختار ناتوان شهر مشهد، افزایش آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی و ... خواهد بود. بر اساس مطالعات اکتشافی مقدماتی، بیشتر روستاهای شهرستان مشهد و شهرهای کوچک آن (طبقه، شاندیز، رضویه و ملک آباد) مهاجر فرست‌اند، به طوری که در سال ۱۳۸۵، از مجموع چهارصد و هشت سکونتگاه روستایی دارای سکنه‌ی شهرستان مشهد، ۷۳٪ روستاها مهاجر فرست، ۱۱٪ روستاها دارای ثبات نسبی و تنها ۱۶٪ روستاها دارای رشد مثبت و موازنه‌ی مهاجرتی مثبت^(۱) بوده‌اند، علاوه بر این، وجود شهر مشهد با جاذبه‌های فراوان مسأله را پیچیده تر می‌کند. بنابراین ضروری است که نبود تعادل فضایی در این شهرستان تا حدودی ترمیم یابد. در این تحقیق بر اساس یکی از رویکردهای توسعه‌ی پایدار (متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی)، تبیین پایداری/ ناپایداری جمعیتی روستاها در سطح شهرستان مشهد مورد توجه است.

تعریف مسأله

شهرستان مشهد به مرکزیت کلان‌شهر مشهد، به دلایل گوناگون جمعیتی، اقتصادی، سیاسی، مذهبی و فرهنگی از شرایط ویژه و قابل تأملی، به طور عام در سطح منطقه و به طور خاص در ارتباط با موضوع تحقیق، برخوردار است، به گونه‌ای که تمرکز شدید و روز افزون جمعیت در شهرستان مشهد و خصوصاً در کلان‌شهر مشهد در نتیجه‌ی تحولات جمعیتی استان و نقش فراملی کلان‌شهر، در کنار تحولات اخیر جهان، عملاً تمام امکانات و تسهیلات، منابع و جریان‌های مالی و اعتباری، جریان‌های اطلاعاتی IT، ICT، و ... و بالأخره منابع و جریان‌های محلی، روستایی را روندی شهرگرا و مرکز-پیرامون بخشیده است و در نخستین سال‌های هزاره سوم روابط مرکز-پیرامون میان کشورهای استعماری و الگوهای سکونتگاهی را در کشورهای پیرامون به شکلی دیگر در روابط متقابل شهر و روستا بازتابانیده است (عبداللهی، ۱۳۸۷: ۳) که نتیجه‌ی زود هنگام چنین وضعیتی، شیوع پدیده‌ی ماکروسفالی، بزرگ سری و تمرکزگرایی شدید کلان‌شهری، مهاجرت‌های روستا-شهری و شکل‌گیری حاشیه‌نشینی و نهایتاً عدم تعادل فضایی در سطح شهرستان مشهد شده است.

از طرفی بررسی ساختار اقتصادی نواحی روستایی کشور و به دنبال آن شهرستان مشهد، گویای این مطلب است که کشاورزی محور اساسی تأمین معیشت به شمار آمده و متأسفانه در اغلب برنامه‌های توسعه نیز، مهمترین و تنها رکن اقتصادی روستاها را شامل می‌شود. هر چند چنین ساختاری در گذشته با توجه به اقتصاد بسته و ویژگی‌های روستا و روستائیان قابلیت دوام داشت، ولی با گسترش بازار و تأثیر انکارناپذیر آن بر فضاهای روستایی و ناپایداری‌های موجود در ابعاد مختلف؛ طبیعی، اقتصادی و اجتماعی مشکل بتواند پایداری سکونت و اشتغال را در نواحی روستایی شهرستان تضمین نماید. چنین ساختاری در نواحی روستایی شهرستان مشهد مشکلات خاصی به دنبال داشته است، که می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- آسیب پذیری شدید اقتصادی و بی‌ثباتی منابع درآمدی در برابر نوسانات اقلیمی طی سال‌های اخیر، مانند خشکسالی و سرمازدگی (به دلیل وابستگی اقتصاد به بخش کشاورزی و به دنبال آن انعطاف پذیری پایین اقتصاد روستایی)؛

- افزایش فشار بر منابع پایه‌ی محیطی، به دلیل محدودیت منابع تولید و نهایتاً تخریب آن (افزایش تقاضای آب، مصرف بی‌رویه کود و ...)
- محدودیت اشتغال و نبود فرصت‌های شغلی متنوع در مناطق روستایی برای جوانان و نیروی کار مازاد بخش کشاورزی؛
- بیکاری آشکار و پنهان (به دلیل کم‌رنگ بودن فعالیت‌های مکمل تولید و نبود فرصت‌های شغلی غیر کشاورزی و به دنبال آن کاهش درآمد و افزایش فقر)؛
- کاهش بازده سرمایه در بخش کشاورزی طی سال‌های اخیر به دلایل مختلف از جمله نوسانات اقلیمی و بازده کم تولید، نوسان قیمت محصول و نبود ساز و کار مناسب برای تنظیم بازار، نقش واسطه‌ها و ...
- مهاجرت نیروی انسانی جوان و جویای کار و کشاورزان خرده‌پا از نواحی روستایی به حاشیه و کلان‌شهر مشهد به منظور دسترسی به فرصت‌های شغلی (گسترش حاشیه‌نشینی، به هم خوردن ترکیب سنی و جنسی در نواحی روستایی و ایجاد مشکلات ناشی از آن) و ...

چنین شرایطی که تحت تأثیر ساختار اقتصادی غیر متنوع و عمدتاً شکل گرفته بر مبنای تولید و فروش یک یا دو محصول خاص به وجود آمده، نه تنها ساختارهای اقتصادی بلکه ساختارهای اجتماعی و محیطی را نیز تحت تأثیر قرار داده و در نهایت باعث کاهش فرصت‌های شغلی و بی‌ثباتی و ایجاد ناپایداری در نواحی روستایی شده است.

با توجه به مطالب بالا می‌توان گفت که مسأله‌ی مورد تحقیق، در این حقیقت نهفته است که چگونه می‌توان ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی روستاهای شهرستان مشهد را به منظور کاهش موازنه‌ی منفی جمعیتی اصلاح کرد و کمینه‌ی جمعیت آنها را در خود هسته‌های جمعیتی پایدار نمود. زیرا در غیر این صورت، در مدت زمان نه چندان طولانی به دلیل کمی فاصله و کشش و جاذبه‌ی بالای کلان‌شهر مشهد، جمعیت روستایی به سوی آن روانه و مآلاً سکونتگاه‌های روستایی از جمعیت تخلیه می‌شوند، این موضوع نه تنها موجب

تشدید ناپایداری در نواحی روستایی شهرستان گردیده، بلکه مشکلات زیست محیطی متعددی را در نواحی روستایی شهرستان ایجاد خواهد نمود.

با توجه به مسائل بالا، که مبتنی بر مطالعات اکتشافی تحقیق می‌باشد، می‌توان سؤال عمده‌ی تحقیق را بدین صورت مطرح کرد:

چگونه می‌توان، با اعمال تمهیداتی ساختارهای اقتصادی و اجتماعی سکونتگاههای روستایی را به منظور پایداری جمعیت بهبود بخشیده و میزان ماندگاری جمعیت را در آنها بالا برد؟

فرضیه‌ی تحقیق

در این تحقیق، بر اساس نظریه‌ی توسعه‌ی پایدار و با توجه به یکی از رویکردهای آن یعنی "متنوع سازی فعالیت های اقتصادی" به دنبال افزایش توان‌های ناحیه ای با ارایه‌ی راه حل‌ی جهت نگهداشت جمعیت روستایی در سکونتگاههای روستایی هستیم. بنابراین با توجه به رویکرد متنوع سازی فعالیت های اقتصادی در توسعه‌ی پایدار می‌توان فرضیه‌ی زیر را به عنوان اصلی‌ترین فرضیه‌ی تحقیق مطرح نمود:

"متنوع سازی فعالیت های اقتصادی، در بخش‌های مختلف کشاورزی و غیر کشاورزی توانسته است آثار مثبتی بر پایداری جمعیت سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد بگذارد؛ چرا که متنوع سازی فعالیت‌ها علاوه بر اثرات مختلف، عمدتاً فرصت‌های شغلی را در منطقه افزایش داده و میزان بیکاری را کاهش و دوره کار را برای جمعیت روستاها-که از عوامل مؤثر در مهاجرت افراد به شهرهاست- افزایش می‌دهد.

اهداف تحقیق

با در نظر گرفتن ضرورت و حساسیت موضوع تحقیق، هدف کلی پژوهش تلاش در راستای دستیابی به راهکاری جهت بهبود ساختارهای اجتماعی و اقتصادی مناطق روستایی شهرستان مشهد، خصوصاً سکونتگاههای روستایی کم توان و به دنبال آن بهبود نسبی عدم تعادل‌های فضایی در سطح شهرستان به منظور پایدارسازی جمعیت در فضاها و روستایی و

شهری کوچک می‌باشد. راهکار پیشنهادی تحقیق جهت تحقق این مهم رویکرد "متنوع سازی فعالیت های اقتصادی" است.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

مطالعات انجام شده در زمینه‌ی متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی در نواحی روستایی در سطح بین المللی عمدتاً توسط بخش توسعه‌ی روستایی بانک جهانی از سال ۱۹۹۵ به بعد در کشورهای جهان سوم، انجام گرفته است که به طور اجمال در جدول (۱) آورده شده است.

جدول ۱. ادبیات موجود در زمینه‌ی متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی^(۲).

نام پژوهشگر یا موسسه	سال	عنوان پژوهش	نتایج پژوهش
Community Futures British Columbia	۲۰۰۹	Community Futures: Rural Economic Diversification Initiative of British Columbia.(project)	این پروژه تنوع را مشخصه اقتصادی آینده جوامع روستایی می‌داند، بنابراین با اهدافی بلند مدت به دنبال ایجاد جامعه ای پایدار با اقتصاد گسترده و متنوع است.
Paul Winters , Benjamin Davis , GeroCarletto	۲۰۰۹	A Cross-Country Comparison of Rural Income Generating Activities. (Article)	ضمن بررسی روی طیف وسیعی از فعالیت-های درآمدزای روستایی در کشورهای مختلف، اعلام می‌دارد که: گسترش منابع درآمد روستایی آثار مثبتی همچون خروج از فقر، کنترل بازار و نیروهای فشار و ... دارد.
Lire Ersado (The World Bank)	۲۰۰۶	Income Diversification in Zimbabwe: Welfare Implications from Urban and Rural Areas.(Article)	خانواده هایی که در مناطق روستایی دارای منابع درآمد متنوع تری هستند، ضمن برخورداری از پایگاه اقتصادی و اجتماعی بهتر، نسبت به شوک های اقلیمی و بحران-های اقتصادی، آسیب پذیری کمتری دارند.
Yoko Kijima Peter Lanjouw (The World Bank)	۲۰۰۵	Economic Diversification and Poverty in Rural India.(Article)	ارتباط میان فعالیت‌های اقتصادی و فقر را بررسی می‌کند، بر اساس برآوردهای اقتصادی صورت گرفته در هند، کاهش فقر شدیداً به دستمزدهای کشاورزی و رشد فعالیت‌های غیر کشاورزی وابسته است.

گزینه‌ی متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی حمایتگر اقتصاد روستایی است و ضمن ایجاد اشتغال و افزایش درآمد در مناطق روستایی، منجر به پایداری اقتصاد در این نواحی خواهد شد.	Supplementary Planning Guidance on Rural Diversification.(Article)	۲۰۰۳	Ray D. Bollman
این مقاله ضمن شرح آثار ناشی از متنوع سازی اقتصاد روستا، اعلام می‌دارد که علت تغییر و دگرگونی مناطق روستایی آفریقا، متنوع سازی اشتغال و درآمد است.	Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: concepts, dynamics, and policy implications.(Article)	۲۰۰۱	C.B. Barrett T. Reardon P. Webb
از بین چالش‌های عمده بخش اقتصادی در راستای دست‌یابی به توسعه‌ی پایدار روستایی کشور، نبود تنوع در فعالیت‌های اقتصادی و غیر کشاورزی با ۰/۸۴ بالاترین بار عاملی را در مقایسه با سایر عوامل دارد.	چالش‌های عمده توسعه‌ی روستایی در ایران برای دست‌یابی به توسعه‌ی پایدار- (مقاله)	۱۳۸۶	خلیل کلانتری علی اسدی حسین شعبانعلی فمی شهلا چوپچیان

مطالعات صورت گرفته بیانگر این موضوع است که سکونت‌گاههای روستایی سراسر دنیا برای حفظ بقا و پویایی گزینه‌ی ای‌جز متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی ندارند، به‌طور خلاصه می‌توان محورهای اساسی مورد تأکید در مطالعات، در ارتباط با نقش تنوع بخشی فعالیت‌های اقتصادی در توسعه‌ی نواحی روستایی را در قالب موارد زیر مطرح نمود:

۱. ایجاد اشتغال: فعالیت‌های غیر زراعی از توانایی بالایی در جذب نیروی انسانی مازاد روستایی برخوردار است و با کاهش مهاجرت‌های روستا- شهری بسیاری از مسایل اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی چنین حرکتی را در مبدأ و مقصد کاهش می‌دهد؛
۲. افزایش درآمد: فعالیت‌های اقتصادی متنوع، باعث گسترش منابع درآمد روستائیان و افزایش درآمد خانوار روستایی می‌شود. تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد که فعالیت‌های غیر زراعی نابرابری درآمد در نواحی روستایی را با افزایش درآمد خانوارهای فقیر نسبت به خانوارهای پر درآمد کاهش داده است (Bollman: ۲۰۰۳، ۲).

۳. کاهش فشار بر منابع پایه محیطی: بخش غیر زراعی با کاهش فشار ناشی از تقاضای آب و زمین در نواحی روستایی، چرخه‌ی باطل فقر - کشت گسترده و فرسایش اکولوژیکی - فقر را نابود می‌کند.

لذا با توجه به سه مشکل اساسی در مناطق روستایی کشور (نبود فرصت‌های شغلی در نواحی روستایی، درآمد پایین با توجه به وابستگی به یک منبع درآمد و بحران‌های زیست محیطی) که در دفع جمعیت بسیار تأثیرگذار است، می‌توان با افزایش فعالیت‌های متنوع اقتصادی در مناطق روستایی تا حدودی به رفع این معضلات و نگهداشت جمعیت در مناطق روستایی اقدام نمود.

محدوده‌ی مورد مطالعه

منطقه‌ی مورد مطالعه منطبق بر سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد که در حد فاصل مرز نهایی حریم شهر مشهد و مرز شهرستان مشهد قرار گرفته‌اند، می‌باشد. لازم به ذکر است که شهرستان مشهد در سال ۱۳۸۵ دارای چهار بخش (مرکزی، رضویه، احمدآباد، طرهبه) و سیزده دهستان بوده است. بنابراین جامعه‌ی آماری این پژوهش شامل سکونتگاههای روستایی «خارج از حریم کلان‌شهر مشهد» می‌باشد که در محدوده‌ای به مساحت ۸۲۸۳/۲۹ کیلومتر مربع (مهندسان مشاور فرهاد: ۹۶،۱۳۸۶) گسترده شده‌اند. بر اساس سرشماری سال ۱۳۸۵، تعداد ۴۱۳ سکونتگاه روستایی با ۱۰۲۹۸۷ خانوار و ۴۱۶۳۱۵ تن جمعیت، (سالنامه آماری خراسان: ۳۵،۱۳۸۶) در این منطقه وجود دارد، که از بین آنها تعداد ۴۱ روستا و ۳۸۰ خانوار به روش نمونه‌گیری تخصیص یافته به عنوان نمونه مورد مطالعه قرار گرفت، لازم به ذکر است که در این تحقیق واحد تحلیل "روستا" می‌باشد.

روش تحقیق

در دانش‌های اجتماعی - انسانی امکان ایجاد اکثر دگرگونی‌های لازم در پدیده‌های مورد مشاهده به منظور شناخت بهتر آنها - همانند آنچه در دانش‌های طبیعی صورت می‌گیرد -

وجود ندارد، به عنوان مثال این تحقیق که به دنبال پایدارسازی جمعیت مناطق روستایی از طریق رویکرد متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی می‌باشد، به طور مسلم نمی‌توان در بخشی از جامعه فعالیت‌های اقتصادی متنوع را ایجاد نمود تا اثرات آن بر پایداری جمعیت را مشاهده و بررسی کرد. اما از آنجا که در علوم انسانی، روش‌های مقایسه‌ای (تطبیقی) را می‌توان جایگزین شیوه‌های آزمایشگاهی دانش‌های طبیعی نمود، لذا در این تحقیق روش تحقیق «پس رویدادی» یا «علی-مقایسه ای»^۱ مورد استفاده قرار می‌گیرد، یعنی رسیدن از معلول به علت. لازم به یادآوری است که سازوکار پس کاوی یکی از چهار راهکار مهم در پژوهش‌های توصیفی است (سرمد و ...، ۱۳۷۸: ۱۰۳) که از یک قاعده مشاهده شده آغاز می‌شود، اما به دنبال آن با بر ساختن الگویی فرضی از ساختار یا ساز و کاری پیش می‌رود که شاید موجب نظم یابی این قاعده باشد. سپس با استفاده از مشاهده و آزمایش، جست و جویی برای اثبات وجود این ساختار یا ساز و کار تبیینی در پیش گرفته می‌شود (بلیکی، ۱۳۸۴: ۱۳۵).

جدول ۲. منطق استراتژی وا پس کاوی.

هدف	کشف سازوکارهای زیر بنایی برای تبیین قواعد مشاهده شده
از	ثبت و الگو سازی یک قاعده بر ساختن الگو فرضی یک ساختار
به	یافتن سازوکار واقعی با مشاهده و آزمایش

(بلیکی، ۱۳۸۴، ۱۳۶)

در این تحقیق به کمک یکی از رویکردهای توسعه‌ی پایدار (متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی) به دنبال ساخت الگویی فرضی هستیم، به گونه‌ای که اگر آنها (تنوع فعالیت‌ها در مناطق روستایی) موجود باشند و به شکل مورد انتظار عمل کنند، می‌توان با استفاده از این الگو

پایداری جمعیت را در سکونت‌گاه‌های روستایی شهرستان مشهد به قاعده در آورد. لازم به ذکر است که گردآوری اطلاعات به کمک روش‌های اسنادی (گزارش‌ها، نشریات و اسناد موجود در سازمان‌های ذی‌ربط) و روش‌های پیمایشی (مصاحبه‌ی شفاهی، مشاهده و بهره‌گیری از پرسشنامه در دو سطح آبادی و خانوار) انجام گرفت.

تعریف متغیرها

الف) متغیر مستقل: متغیر مستقل تحقیق «تنوع فعالیت‌ها» است که بر اساس فرضیه‌ی ارائه شده، احتمالاً بر «پایداری جمعیت» تأثیر مثبت می‌گذارد. از آن‌جا که پژوهش حاضر غیر تجربی «پس‌رویدادی» است، امکان دستکاری در متغیر مستقل «تنوع فعالیت‌ها» وجود ندارد، لذا در این تحقیق، متغیر مستقل تغییری است که فرض می‌شود قبلاً دستکاری شده است (تنوع فعالیت‌ها در یک مکان قبلاً ایجاد شده است) و در این تحقیق برآنیم تا بررسی نماییم آیا روستاهای پایدار جمعیتی، همان روستاهایی هستند که در آنها تنوع فعالیت‌ها ایجاد شده است؟

جدول ۳. شاخص‌های متغیر مستقل تحقیق

متغیر	شاخص	مفهوم
نسبت شاغلین در بخش کشاورزی	تنوع در فعالیت‌های اقتصادی بخش کشاورزی	تنوع فعالیت‌های اقتصادی (متغیر مستقل)
میانگین درآمد در بخش کشاورزی		
نسبت خانوارهای بهره‌مند از منابع درآمد متنوع کشاورزی		
تنوع در منابع درآمد کشاورزی		
نسبت شاغلین در واحدهای تولیدی فعال کشاورزی		
تعداد واحدهای تولیدی فعال کشاورزی	تنوع در فعالیت‌های اقتصادی بخش غیر کشاورزی	
نسبت شاغلین در بخش غیر کشاورزی (صنعت و خدمات)		
میانگین درآمد در بخش غیر کشاورزی		
نسبت خانوارهای بهره‌مند از منابع درآمد متنوع غیر کشاورزی		
تنوع در منابع درآمد غیر کشاورزی		
نسبت شاغلین در واحدهای تولیدی فعال غیر کشاورزی		

تعداد واحدهای تولیدی فعال غیر کشاورزی		
---------------------------------------	--	--

ب) متغیر وابسته: در تحقیق حاضر "پایداری جمعیت" متغیر وابسته‌ی تحقیق است که بر اساس «موازنه جمعیتی» تعریف شده است. با توجه به این که در روش تحقیق علی-مقایسه‌ای، لازم است جامعه‌ی مورد بررسی به دو گروه جهت مقایسه تفکیک شود، مبنای تقسیم گروه‌ها را در این پژوهش متغیر وابسته (پایداری جمعیت) قرار داده و سکونتگاه‌های روستایی شهرستان را به دو دسته‌ی پایدار و ناپایدار جمعیتی تقسیم نموده‌ایم.

با توجه به این که در زمینه‌ی مهاجرت، خصوصاً مهاجرت روستائیان آمار دقیقی در دست نیست، بنابراین جهت محاسبه‌ی آن از روش غیر مستقیم استفاده شد، بدین منظور از اختلاف نرخ رشد مطلق و طبیعی جمعیت استفاده شد. با توجه به این که نرخ رشد طبیعی جمعیت مناطق روستایی در سطح شهرستان موجود نیست، از نرخ رشد طبیعی کشور استفاده گردید، بدین ترتیب که بر اساس نرخ رشد ۱/۹۶ طی دهه‌ی ۷۵-۱۳۶۵ و جمعیت سال ۱۳۶۵ به عنوان پایه جمعیت مورد انتظار نقاط روستایی در سال ۱۳۷۵ به دست آمد، و بر اساس نرخ رشد ۱/۶۱ در دهه‌ی ۸۵-۱۳۷۵ و جمعیت پایه سال ۱۳۷۵، جمعیت مورد انتظار سال ۱۳۸۵ به دست آمد، سپس با به دست آوردن اختلاف جمعیت سرشماری شده و مورد انتظار به تفکیک سال‌های ۸۵ و ۱۳۷۵، به محاسبه‌ی اختلاف دهه‌ی ۸۵-۱۳۶۵ پرداخته و با تقسیم بر جمعیت ۱۳۸۵، «موازنه‌ی جمعیتی» نقاط روستایی طی دوره‌ی ۸۵-۱۳۶۵ به دست آمد.

بر این اساس از مجموع ۴۱۳ سکونتگاه روستایی خارج از حریم کلان‌شهر مشهد، تعداد نود و هفت روستا یا ۲۳/۵٪ دارای موازنه‌ی مثبت مهاجرتی (پایدار) و سیصد و شانزده روستا با ۷۶/۵٪ دارای موازنه‌ی منفی مهاجرتی (ناپایدار) معرفی شدند. در ادامه‌ی کار تحقیق، به کمک قواعد نمونه‌گیری از بین روستاهای پایدار جمعیتی ده روستا، و از بین

روستاهای ناپایدار جمعیتی سی و یک روستا به عنوان جامعه‌ی نمونه انتخاب و مورد بررسی قرار گرفت.

جدول ۴. آبادی‌ها و حجم نمونه‌ی خانوار در روستاهای ناپایدار در شهرستان مشهد در سال ۱۳۸۵

طبقات جمعیتی	بخش	دهستان	آبادی	تعداد خانوار هر آبادی	جمع خانوار	تعداد نمونه	تعداد خانوار در هر آبادی	
کمتر از ۵۰۰ نفر	احمدآباد	پیوه ژن	معصوم آباد	۹۶	۱۳۶۶	۹۶	۶	
		سرجام	سرنیش	۶۴			۵	
		سرجام	رباط خاکستری	۳۱			۴	
		سرجام	جنید دراز/گنبددراز	۹۴			۵	
	طرقبه	طرقبه	۱۴۰	۶				
	رضویه	آبروان	تیمورآباد	۷۵			۶	
		آبروان	قرقروک سفلی	۷۶			۵	
		پائین ولایت	جرخشک سفلی	۷۲			۵	
		میامی	خادم آباد	۱۱۲			۶	
	مرکزی	تبادکان	گوارشکی	۳۲			۵	
		طوس	شوراب	۳۵			۵	
		کارده	خواجه حسین آباد	۴۵			۵	
		میان ولایت	توپدرخت	۵۳			۵	
		میان ولایت	ریحان	۱۰۸			۶	
		میان ولایت	شاهین قلعه	۶۱			۵	
		میان ولایت	شیرحصار	۱۰۲			۶	
کنویست		شیرحصار	۱۱۳	۶				
درزآب		خرق	۵۷	۵				
۵۰۰ تا ۱۵۰۰ نفر		احمدآباد	سرجام	ده سرخ	۱۶۲	۲۴۱۴	۸۰	۷
	سرجام		سرغایه	۳۲۱	۹			
	پیوه ژن		صیدآباد	۱۹۲	۷			
	طرقبه	شاندیز	حصارسرخ	۲۴۵	۸			
		طرقبه	کنگ	۳۵۴	۹			
		رضویه	آبروان	سلیمانی	۱۴۶			۶
	میامی		میامی	۱۵۰	۶			
	تبادکان		خورعلیا	۲۸۸	۸			
	مرکزی		تبادکان	گوجگی بالا	۱۳۷			۶
			طوس	محمدآبادایلخانی	۱۴۳			۶
			درزآب	زاک	۲۷۶			۸

سازمان آمار و اطلاعات							سال نهم
پایدارسازی جمعیتی سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد... ۱۳۷							
۱۲	۲۳	۱۰۷۷	۵۴۲	حصار	طرقبه	طرقبه	
۱۱			۵۳۵	زشک	شاندیز	مرکزی	
۱۹۹	۱۹۹	۴۸۵۷	۴۸۵۷	۳۱	جمع		

محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵.

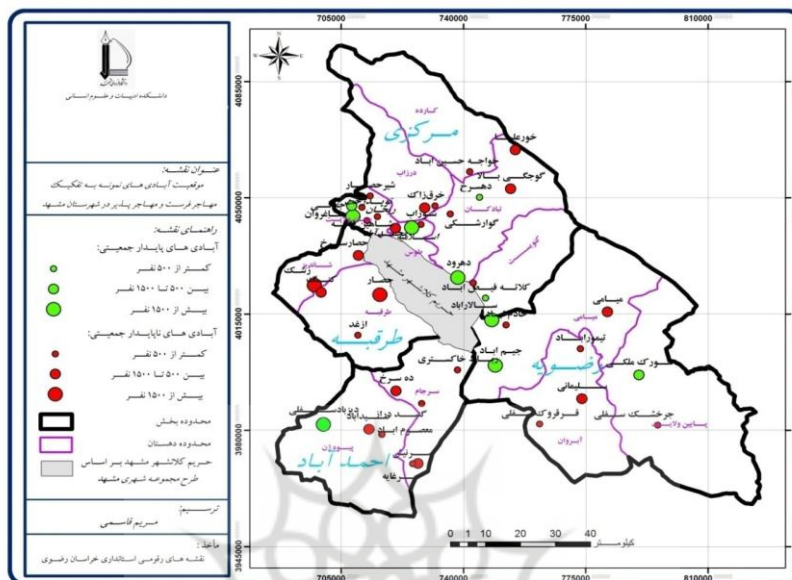
جدول ۵. آبادی‌ها و حجم نمونه‌ی خانوار در روستاهای پایدار جمعیتی در شهرستان مشهد در سال ۱۳۸۵

تعداد خانوار در هر آبادی	تعداد نمونه	جمع خانوار	تعداد خانوار هر آبادی	آبادی	دهستان	بخش	طبقات جمعیتی
۶	۱۶	۱۵۷	۵۲	کلاته فیض آباد	کنویست	مرکزی	کلاته فیض آباد
۱۰			۱۰۵	دهسرخ	تبادکان		
۱۱	۱۸	۳۴۳	۲۱۹	شورک ملکی	پائین ولایت	رضویه	رضویه
۷			۱۲۴	جلالی	میان ولایت	مرکزی	
۱۶	۱۴۷	۴۹۵۲	۵۱۹	ساغروان	میان ولایت	مرکزی	کلاته فیض آباد
۴۹			۱۶۸۹	دهرود	تبادکان		
۱۳			۴۱۶	اسلامیه	طوس		
۲۲			۷۴۷	دیزبادسقلی	پیوه زن	احمدآباد	
۳۲			۱۰۸۶	جیم آباد	میامی	رضویه	
۱۵			۴۹۵	سالارآباد	میامی		
۱۸۱	۱۸۱	۵۴۵۲	۵۴۵۲	۱۰	جمع		

محاسبه و استخراج بر اساس: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقشه ۱. موقعیت آبادی‌های نمونه به تفکیک مهاجر فرست و مهاجر پذیر در شهرستان مشهد

یافته‌های تحقیق

از آنجا که در این تحقیق متغیر وابسته "موازنه جمعیتی" است، و روستاهای ناپایدار جمعیتی دارای موازنه‌ی منفی جمعیتی‌اند، لذا به متغیر وابسته (پایداری جمعیت بر اساس موازنه-ی جمعیتی) رتبه‌ای اختصاص داده شده است، به طوری که به پایدارترین روستای نمونه رتبه ۱ و به ناپایدارترین روستای نمونه رتبه ۴۱ تعلق گرفت. همچنین روستاهای نمونه از نظر متغیر مستقل (تنوع در فعالیت‌های اقتصادی به تفکیک بخش کشاورزی و غیر کشاورزی) نیز رتبه دهی شدند. بدین ترتیب که رتبه‌ی ۱ به روستایی که دارای بالاترین نمره تنوع می‌باشد و رتبه‌ی ۴۱ به روستایی که دارای پایین‌ترین نمره تنوع می‌باشد، اختصاص یافت. با توجه به این که آزمون فرضیه باید بین رتبه‌ها صورت گیرد، از آزمون یومن ویتنی^۱ استفاده گردید.

۱- U man whitney test.

جدول ۶. نتایج آزمون یومن ویتنی در روستاهای پایدار و ناپایدار جمعیتی

متغیر مستقل: تنوع فعالیت‌های اقتصادی			متغیر وابسته: پایداری جمعیتی	تعداد روستاهای نمونه	نوع روستا
رتبه‌ی تنوع در فعالیت‌های بخش کشاورزی	رتبه‌ی تنوع در فعالیت‌های بخش غیر کشاورزی	رتبه‌ی تنوع فعالیت‌ها	میانگین رتبه‌ی موازنه مهاجرتی		
۲۴.۴۰	۱۴.۵۰	۱۴.۵۰	۵.۵۰	۱۰	روستاهای پایدار
۱۹.۹۰	۲۳.۱۰	۲۳.۱۰	۲۶	۳۱	روستاهای ناپایدار
۱.۰۳۲	-۱.۹۷۳	-۱.۹۷۳	-۴.۷۰۶	-	مقدار Z
۰.۳۰۲	۰.۰۴۸	۰.۰۴۸	۰.۰۰	-	سطح معناداری

جدول بالا نتایج حاصل از آزمون یومن ویتنی را در متغیرهای مستقل و وابسته بین روستاهای پایدار و ناپایدار نشان می‌دهد.

- با توجه به این که میانگین رتبه‌ی تنوع فعالیت‌ها در روستاهای پایدار جمعیتی ۱۴.۵۰ و در روستاهای ناپایدار جمعیتی ۲۳.۱۰ می‌باشد، می‌توان نتیجه گرفت که روستاهای پایدار جمعیتی دارای فعالیت‌های اقتصادی متنوع تری نسبت به روستاهای ناپایدار جمعیتی‌اند. همچنین از آنجا که سطح معناداری به دست آمده در این آزمون کمتر از ۰.۰۵ (sig=۰.۰۴۸) است بنابراین می‌توان گفت که نتیجه‌ی به دست آمده قابلیت تعمیم به جامعه‌ی آماری را داراست. لذا فرضیه‌ی تحقیق تأیید می‌شود.

همچنین تنوع در دو بخش فعالیت‌های اقتصادی کشاورزی و غیر کشاورزی در ارتباط با پایداری جمعیت مورد بررسی قرار گرفت.

- با توجه به این که میانگین رتبه‌ی تنوع فعالیت‌های اقتصادی بخش غیرکشاورزی در روستاهای پایدار جمعیتی ۱۴.۵۰ و در روستاهای ناپایدار ۲۳.۱۰ می باشد، می توان نتیجه گرفت که روستاهای پایدار جمعیتی از نظر تنوع در فعالیت‌های اقتصادی بخش غیرکشاورزی نسبت به روستاهای ناپایدار وضعیت مناسب تری دارند. با توجه به این که سطح معناداری در این آزمون کمتر از ۰.۰۵ ($\text{sig}= ۰.۰۴۸$) است، بنابراین می توان گفت که نتیجه‌ی به دست آمده قابل تعمیم به جامعه‌ی آماری است.

- میانگین رتبه‌ی تنوع فعالیت‌های بخش کشاورزی در روستاهای پایدار ۲۴.۴۰ و در روستاهای ناپایدار ۱۹.۴۰ است، در واقع روستاهای ناپایدار جمعیتی رتبه‌ی بالاتری به لحاظ تنوع در فعالیت‌های بخش کشاورزی نسبت به روستاهای پایدار جمعیتی دارند، اما با توجه به این که سطح معناداری در آزمون این فرضیه بالاتر از ۰.۰۵ ($\text{sig}=۰.۳۰۲$) است، بنابراین می توان گفت که این نتیجه قابل تعمیم به جامعه‌ی آماری نیست.

نتیجه گیری

بررسی ساختار اقتصادی نواحی روستایی کشور و به دنبال آن شهرستان مشهد، گویای این مطلب است که: کشاورزی محور اساسی تأمین معیشت به شمار آمده و متأسفانه در اغلب برنامه های توسعه نیز، مهمترین و تنها رکن اقتصادی روستاها را شامل می شود. هر چند چنین ساختاری در گذشته با توجه به اقتصاد بسته و ویژگی های روستا و روستائیان قابلیت دوام داشت، ولی با گسترش بازار و تأثیر انکارناپذیر آن بر فضاهاى روستایی و ناپایداری های موجود در ابعاد مختلف طبیعی، اقتصادی و اجتماعی، تضمین پایداری سکونت و اشتغال در نواحی روستایی شهرستان مشهد، دشوار است. این موضوع که تحت تأثیر ساختار اقتصادی غیر متنوع شکل گرفته، نه تنها ساختارهای اقتصادی بلکه ساختارهای اجتماعی و زیست محیطی را نیز تحت تأثیر قرار داده و در نهایت باعث کاهش فرصت های شغلی و تقلیل ثبات و ایجاد ناپایداری در نواحی روستایی شده است.

اغلب نظریه پردازان توسعه، در راستای کاهش اثرات منفی چنین ساختاری، در چارچوب الگوی توسعه‌ی پایدار، "رویکرد متنوع سازی" را پیشنهاد نموده اند. در این نظریه به منظور پایدارسازی اقتصاد روستایی و توسعه‌ی پایدار، وجود "تنوع" در فعالیت‌های اقتصادی یکی از ضروریات جوامع مختلف قلمداد شده است که به کارگیری این رویکرد، ثبات و پایداری ساختارهای اقتصادی را تسهیل خواهد نمود (جوان، علوی‌زاده: ۱۳۸۸: ۱۳۵). بر این اساس پایداری، زمانی پدید آمده و دوام خواهد یافت که سیستم دارای عناصر متعدد و متنوع باشد و هر اندازه سیستمی متنوع‌تر باشد، توانایی بالاتری در کاهش اختلالات خارجی و داخلی خواهد داشت و شرایطی را فراهم خواهد نمود که پایداری و پویایی و ثبات سیستم را در طول زمان و در مکان‌های مختلف نه تنها در مقابل تنش‌های درونی که در برابر تنش‌های خارجی سیستم نیز حفظ خواهد نمود. بنابراین با توجه به عدم تعادل‌های فضایی در سطح شهرستان مشهد و تخلیه‌ی شدید جمعیت از نواحی کم توان (مناطق روستایی) به سود نواحی پرتوان (کلان‌شهر مشهد) و چالش‌های ناشی از آن، تحول در ساختار اقتصادی مناطق روستایی امری ضروری است. لازمه‌ی چنین تحولی، تجدید ساختار اقتصادی با استفاده از رویکرد متنوع سازی فعالیت‌های اقتصادی است، زیرا به عنوان راهکار بنیادی موجب ایجاد اشتغال، افزایش درآمد، تثبیت جمعیت، افزایش تولید و انباشت پس انداز، افزایش خودآگاهی، و ... در مناطق روستایی می‌شود. اتخاذ این راهکار در شرایط بحرانی ناشی از رویدادهای اقتصادی، و به ویژه طبیعی، ضامن امنیت معیشت و درآمد روستائیان و نگهداشت جمعیت خواهد بود.

نتایج به دست آمده نشانگر وضعیت نامطلوب حاکم بر ساختار اقتصادی نواحی روستایی شهرستان مشهد است، این موضوع به ویژه در روستاهایی که فاقد تنوع فعالیت‌های اقتصادی هستند، بیشتر است. به گونه‌ای که با کاهش میزان تنوع فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی، ناپایداری جمعیتی سکونتگاههای روستایی شهرستان مشهد افزایش می‌یابد. بدین ترتیب می‌توان استناد کرد که اولاً تنوع فعالیت‌های اقتصادی با پایداری جمعیتی سکونتگاههای

روستایی شهرستان مشهد ارتباط مستقیم دارد، ثانیاً تنوع فعالیت‌های اقتصادی مورد نظر، عمدتاً شامل فعالیت‌های اقتصادی بخش غیر کشاورزی می‌شود و سکونتگاههایی که تنوع بیشتری در فعالیت‌های اقتصادی بخش غیر کشاورزی دارند، به لحاظ جمعیتی نیز پایدارتراند.

توضیحات

۱. استخراج از سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۸۵-۱۳۷۵.
۲. نتایج پژوهش‌ها بر اساس ترجمه‌ی Abstrac مقالات، پروژه یا کتاب تهیه و تنظیم شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ:

۱. بلیکی، نورمن، (۱۳۸۴)، *طراحی پژوهش های اجتماعی*، ترجمه‌ی حسن چاوشیان، چاپ اول، نشر نی.
۲. جوان، جعفر. علویزاده، امیرعلی، (۱۳۸۸)، «متنوع سازی فعالیت های اقتصادی رویکردی در توسعه‌ی پایدار»، مجموعه مقالات اولین همایش ملی توسعه پایدار روستایی، کرمانشاه.
۳. سرمد، زهره. بازرگان، عباس. حجازی، الهه، (چاپ دوم، ۱۳۷۸)، *روش های تحقیق در علوم رفتاری*، نشر آگاه.
۴. شاهی اردبیلی، حکمت، (۱۳۸۶)، «نقش صنایع کوچک در توسعه‌ی روستایی (مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان مشهد)»، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.
۵. طالبیان، محمدرضا، (۱۳۸۷)، *روش شناسی مطالعات انقلاب با تأکید بر انقلاب اسلامی ایران*، پژوهشکده امام خمینی.
۶. عبدالحی، عبدالله، (۱۳۸۷)، «جهانی شدن، کلان شهرها و دگرگونی الگوهای توسعه‌ی شهری و روستایی (با تأملی بر گستره های فقر و نابرابری شهری در کلان شهر مشهد)»، رساله‌ی دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.
۷. کلانتری، خلیل؛ اسدی، علی؛ شعبانعلی فمی، حسین؛ چوبچیان، شهلا (۱۳۸۶)، «چالش های عمده توسعه‌ی روستایی در ایران برای دست یابی به توسعه‌ی پایدار»، فصلنامه‌ی تخصصی جامعه شناسی، سال دوم، شماره چهارم.
۸. مرکز آمار ایران، (۱۳۸۶)، *سالنامه‌ی آماری استان خراسان رضوی*. www.Sci.org.ir/
۹. مرکز آمار ایران، (۱۳۸۵)، *سرشماری عمومی نفوس و مسکن*، شهرستان مشهد www.Sci.org.ir/
۱۰. مهندسان مشاور فرهاد، (۱۳۸۶)، «طرح مجموعه شهری مشهد، مطالعات کلان کاربری زمین و فضا»، وزارت مسکن و شهرسازی، سازمان مسکن و شهرسازی خراسان رضوی.
۱۱. Benjamin Davis , Paul Winters, Gero Carleto , (۲۰۰۹), **A Cross-Country Comparison of Rural Income Generating Activities**, World Development, www.elsevier.com/locate/worlddev

۱۲. Community Futures British Columbia, **Community Futures: Rural Economic Diversification Initiative of British Columbia (REDI-BC) Governance and Implementation Guidelines**, January ۲۰۰۹
۱۳. C.B. Barrett ,T. Reardon, P. Webb (۲۰۰۱) **Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: concepts, dynamics, and policy implications**. Food Policy , ۳۱۵-۳۳۱.
۱۴. Lire Ersado,(۲۰۰۶) **Income Diversification in Zimbabwe:Welfare Implications from Urban and Rural Areas** , World Bank Policy Research Working Paper ۳۹۶۴.
۱۵. Ray D. Bollman, **Supplementary Planning Guidance on Rural Diversification**, March ۲۰۰۳
۱۶. Yoko Kijima and Peter Lanjouw ,(۲۰۰۵), **Economic Diversification and Poverty in Rural India** , Indian Journal of Labour Economics, Vol ۴۸(۲).

